

УДК 330.341.42:316.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.11>

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ФЕНОМЕН СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Сергій Карастан

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26, 65200, м. Одеса, Україна

<https://orcid.org/0009-0009-2040-3855>

Статтю присвячено комплексному соціально-філософському аналізу тіньової економіки як невід'ємного елементу соціокультурного простору. Автор досліджує історичну еволюцію економічних відносин, підкреслюючи, що тіньова економіка супроводжує ринкові механізми з найдавніших часів, проявляючись у формах, пов'язаних із моральними, релігійними та культурними обмеженнями господарської діяльності. *Мета та завдання дослідження* полягають у соціально-філософському аналізі тіньової економіки як феномену соціокультурного простору через призму її історичної еволюції, а також у виявленні ролі моральних норм, культурних уявлень та інституційних обмежень у формуванні неформальних економічних практик. *Методологія дослідження* має міждисциплінарний характер і ґрунтується на поєднанні соціально-філософського, історико-філософського та інституційного підходів. Соціально-філософський підхід використано для інтерпретації тіньової економіки як соціокультурного феномена та індикатора стану суспільних відносин; історико-філософський метод – для аналізу її еволюції від античності до сучасності; компаративний аналіз – для зіставлення різних моделей господарювання та моральних оцінок економічної діяльності. Інституційний і культурно-антропологічний підходи дали змогу розкрити роль формальних і неформальних норм, а також повсякденних практик у формуванні тіньового сектору. Діалектичний і системний підходи забезпечили виявлення внутрішніх суперечностей і розгляд тіньової економіки як цілісної підсистеми соціально-економічних відносин. *Результати дослідження*. Через аналіз поглядів мислителів різних історичних періодів та класиків політичної економії автор демонструє, що економічна діяльність завжди взаємопов'язана з етичними та соціальними нормами, а відхилення від них є індикатором розвитку тіньових практик. У статті також розглядаються історичні приклади інституційних парадоксів, коли державні інститути самі сприяли поширенню девіантних економічних практик, та досліджується роль неформального сектору в сучасних умовах, особливо в країнах, що розвиваються. Підкреслено, що тіньова економіка не є лише економічним явищем чи кримінальним відхиленням, а виступає соціокультурним індикатором, що відображає трансформацію суспільних цінностей, моральних норм і ефективність державних та ринкових інститутів. Завдяки соціально-філософському підходу дослідження дає змогу краще зрозуміти неформальні економічні практики як інтегральний складник суспільного життя та визначити чинники, що формують їхню динаміку та поліморфність у різних історичних і сучасних контекстах. Автор робить висновок про те, що тіньова економіка є історично зумовленим феноменом соціокультурного простору, який супроводжує розвиток товарно-грошових відносин від моменту їх виникнення, що виникає на перетині економічних інтересів, моральних норм, інституційних обмежень і владних практик. Її поява пов'язана не лише з недосконалістю правових механізмів чи економічних інститутів, а й із трансформацією ціннісних орієнтацій суспільства.

Ключові слова: тіньова економіка, соціокультурний простір, неформальні економічні практики, морально-етичні норми, інституційна дезорганізація, неформальний сектор, економічна девіація, суспільні цінності, феномен, цінності.

© Ізюта П., Женжера С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Вступ. Актуальність дослідження тіньової економіки як феномена соціокультурного простору зумовлена зростаючим впливом неформальних економічних практик на розвиток сучасних суспільств. У глобалізованому світі тіньовий сектор набуває дедалі більшої масштабності, проникаючи у різні сфери соціально-економічного життя – від ринку праці та підприємництва до фінансових і цифрових економічних практик. Це явище суттєво впливає на функціонування державних інститутів, соціальну справедливість, рівень довіри у суспільстві та стабільність економічних систем. Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах трансформаційних процесів, економічної нестабільності та інституційних змін, коли значна частина економічної активності переміщується у неформальний сектор. У таких умовах тіньова економіка стає не лише економічною проблемою, а й важливим соціокультурним явищем, що відображає специфіку ціннісних орієнтацій, рівень правової культури, суспільні уявлення про справедливість, легітимність влади та допустимість порушення формальних правил. Водночас більшість досліджень тіньової економіки зосереджено переважно на економічних або правових аспектах, тоді як її соціально-філософський вимір залишається недостатньо розкритим. Розгляд тіньових економічних практик у контексті соціокультурного простору дає змогу ширше осмислити їхню природу, оскільки вони формуються під впливом історичних традицій, моральних норм, культурних установок і специфіки соціальних інститутів. У цьому сенсі тіньова економіка виступає не лише як відхилення від формальних правил, а й як своєрідний індикатор стану суспільних відносин і трансформації соціальних цінностей. Соціально-філософське дослідження тіньової економіки як феномена соціокультурного простору є актуальним як із наукового, так і з практичного погляду. Воно сприяє глибшому розумінню взаємодії економічних процесів із культурними та моральними чинниками суспільного розвитку, а також дає змогу сформулювати більш комплексне бачення причин виникнення і поширення тіньових практик у сучасному суспільстві.

Мета статті полягає у соціально-філософському аналізі тіньової економіки як феномена соціокультурного простору через призму її історичної еволюції, а також у виявленні ролі моральних норм, культурних уявлень та інституційних обмежень у формуванні неформальних економічних практик. *Завдання дослідження* полягають в аналізі історичних передумов виникнення тіньової економіки, розкритті її морально-етичних та інституційних засад у різні історичні періоди, виявленні ролі культурних і нормативних чинників у формуванні неформальних економічних практик, а також узагальненні сучасних підходів до її розуміння як соціокультурного феномена.

Виклад основного матеріалу. Соціально-філософський аналіз історичної еволюції ринкових відносин дає змогу виявити основні витоки уявлень про тіньову економіку, які сформувалися ще задовго до її наукового концептуального осмислення. Варто зазначити, що поява тіньових практик органічно пов'язана з формуванням товарно-грошових відносин. Власне з моменту, коли обмін продуктами людської діяльності набув форми товару, а його вартість почала виражатися у грошовому еквіваленті, виникли й умови для появи прихованих або неформальних форм господарської діяльності. Таким чином, тіньова економіка не є породженням сучасності, а супроводжує ринкові механізми з найдавніших часів, будучи їхнім органічним «побічним продуктом».

У докласових суспільствах і на ранніх етапах державності регуляцію господарської поведінки забезпечувала релігійна мораль, що компенсувала відсутність правових систем. Морально-релігійні заборони формували межі економічної діяльності й виконували функцію первинної інституціоналізації, виступаючи своєрідним «попередником права». Водночас уже тоді виникала суперечність між прагненням до вигоди та моральними обмеженнями,

що заклала підґрунтя для появи тіньових економічних практик. Історико-філософський аналіз демонструє, що тіньова економіка є не аномалією, а структурним супутником розвитку ринку. На ранніх етапах її регулятивні межі встановлювалися здебільшого моральними приписами релігії, тоді як у сучасних суспільствах ці функції перейняли складні системи права, державного контролю та професійної етики. Проте загальна логіка залишилася тією ж: там, де існує обмін, там завжди виникає спокуса приховати частину доходів, обійти чи трансформувати правила задля досягнення більшої вигоди. Однак із соціально-філософського погляду цікаво подивитися, як саме характер суспільного устрою (із його ціннісно-ідеологічними установками) впливав на концептуалізацію тіньового сектору, постійно збільшуючи його поліморфність.

У філософській традиції античності проблема грошей, багатства та їхнього місця у суспільному житті була осмислена як питання не лише економічного, а й глибинно морального та соціального порядку. Так, Платон, розмірковуючи над сутністю суспільного устрою, висловлював рішуче неприйняття практики накопичення грошей заради самих грошей, особливо лихварства. Для нього гроші могли мати сенс лише як засіб упорядкування обміну, але не як самоціль, що стає джерелом нерівності й моральної деградації [12; 13]. У цьому простежується не лише економічна критика, а й глибокий етичний осуд, який можна розглядати як зародки філософської рефлексії щодо явища, яке пізніше отримає назву «тіньова економіка».

Арістотель, продовжуючи цю лінію, пропонує вже більш системний аналіз господарської діяльності. Його розрізнення між «економікою» та «хрематистикою» має ключове значення не лише для історії економічної думки, а й для соціальної філософії. Під «економікою» Арістотель розумів таку форму господарювання, яка спрямована на забезпечення життєвих потреб дому (ойкосу) та полісу (міста, держави у цілому), тобто Арістотелева економіка була соціально вмотивованою, суспільно виправданою і мала моральний вимір. Хрематистика ж визначалася ним як діяльність, метою якої є збагачення заради самого багатства, тобто нагромадження грошей і капіталу без етичних обмежень. Особливе значення для соціально-філософського аналізу має те, що Арістотель бачив у хрематистиці не просто відхилення від природного стану речей, а фундаментальну загрозу нормальному суспільному життю. Він наголошував, що якщо гроші в економіці постають лише знаком вартості, визначеним законом або звичаєм, то в хрематистиці вони перетворюються на самостійну, квазіонтологічну реальність – форму «неістинного багатства» [6; 7]. У цьому прихована думка про відчуження соціальних відносин: гроші з інструмента взаємного обміну стають самодостатньою метою, породжуючи нескінченне прагнення до збагачення, яке не має розумних меж.

З антропологічного та соціально-філософського погляду тут закладено важливий висновок: поява грошей радикально трансформує структуру суспільних відносин. Там, де економіка орієнтована на потреби й добробут, поступово виникає і хрематистика як «мистецтво робити гроші», що руйнує початкову цілісність господарського життя, створюючи як нові можливості, так і нові соціальні проблеми. Арістотель підкреслював, що у цьому мистецтві (накопичувати гроші) неможливо досягнути межі, адже кінцевою метою є безмежне володіння капіталом. Таке нескінченне прагнення він уважав не лише «проти-природним», а й небезпечним для суспільної гармонії, оскільки воно неминуче породжує соціальну несправедливість та моральну деградацію.

Давньогрецькі мислителі, будучи прихильниками натурального господарства (але тут не варто забувати й про інститут рабовласництва), виступали своєрідними «антиринковими» філософами. Їхня позиція демонструє, що основні категорії ринкової економіки:

гроші, прибуток, відсоток, капітал у їхньому світогляді постають як явища несправедливий і протиприродні. Утім, у такому погляді теж є певні протиріччя: засуджуючи лихварство, надмірне накопичення матеріальних ресурсів, той самий Арістотель водночас не вважав протиприродним та аморальним рабовласництво, експлуатацію рабської праці та позбавлення рабів суб'єктності. Однак якщо абстрагуватися від інституту рабовласництва і зосередитися на моральних оцінках античних мислителів щодо решти соціально-економічних явищ того часу, то можна побачити ранне усвідомлення того, що господарське життя неможливо зводити лише до логіки прибутку: воно завжди повинно співвідноситися з етикою (яка є змінюваною категорією), спільним благом (як воно розуміється в певному соціокультурному контексті) і моральними обмеженнями. Саме у цій опозиції між економікою та хрематистикою ми можемо побачити витоки критики тіньової економіки, яка й у сучасному світі нерідко постає як форма господарської діяльності, що відокремлена від соціальних цінностей і спрямована виключно на самозбагачення. Якщо, скажімо, у Платона ми бачимо моральний осуд грошей як інструмента надмірного накопичення й відриву від потреби у справедливому суспільному устрої, то його позиція передує сучасним критикам фінансової спекуляції та «паразитарного капіталу». Із соціально-філософського погляду Платон закладає принципову установку: економічна діяльність має підпорядковуватися вищим цілям суспільної гармонії, а не слугувати лише інструментом приватного збагачення одних за рахунок інших. У цьому ми можемо вбачати раннє формулювання того, що пізніше отримало назву «етична межа економіки», яка і сьогодні залишається одним з орієнтирів під час аналізу тіньових практик.

Арістотель, протиставляючи економіку і хрематистику, фактично формулює перший концепт інституціональної критики господарства. Його ідея «неістинного багатства» як результату безмежного накопичення перегукується із сучасним розумінням економічних девіацій та «інституційних пасток», коли шкідливі практики самовідтворюються. Якщо в античності обмежувачем виступала мораль, укорінена в релігії та традиції, то сьогодні – формальні й неформальні інститути (право, культура, етика). Водночас руйнація цих обмежень породжує практики, що виходять за межі суспільного блага, зокрема тіньову економіку. У цьому контексті проблема тіньових процесів постає як глибинно морально-філософська: те, що Арістотель визначав як загрозу хрематистики, нині проявляється у формах глобальних фінансових спекуляцій, олігархічного капіталу та корупції, відображаючи деформацію ціннісних основ суспільства.

У середньовічній християнській філософській думці, мабуть, найбільш систематизованій у трактаті Фоми Аквінського «Сума теології», ми знаходимо подальший розвиток античних уявлень про природу господарства, але вже в контексті християнської антропології та морального богослов'я. Аквінат проводить чітке розмежування між «природним» і «штучним» багатством. До першого належать продукти натурального господарства: хліб, худоба, інші речі, які безпосередньо задовольняють базові людські потреби. Таке багатство є «природним» тому, що воно відповідає сутності людини і спрямоване на підтримку її життя. Натомість «штучне» багатство, втілене у золоті й сріблі, має лише символічну та умовну вартість і саме по собі не здатне зробити людину щасливою (хоча і це теж питання філософського плану) [14; 21]. Цей розподіл, запропонований Аквінатом, закладає філософські підвалини для критики економічної діяльності, яка зосереджується виключно на нагромадженні грошей поза зв'язком із реальними потребами суспільства. Для Аквінського головна мета людського існування не може зводитися до матеріального збагачення. Ідеал його полягає у моральному вдосконаленні людини та спасінні душі, що є найвищим завданням християнського життя. Тому економічні інтереси повинні бути підпорядковані

суспільному благу й гармонії, а діяльність, яка руйнує християнський моральний порядок, автоматично виходить за межі прийнятного.

У середньовічній економічній теорії (це умовний конструкт) немає місця для економічної діяльності, що б не підпорядковувалася моральній меті. Остання ж базується на імперативах християнства. Із позиції соціальної філософії це означає, що економіка вбудовується у ширший нормативний порядок, де домінують духовні та моральні християнські орієнтири. Таким чином, інститути релігії, моралі та господарства (виробництва, торгівлі), а також феодалного права утворюють єдину систему, у якій економічна сфера є підлеглою. Із цього випливає й соціально-антропологічний висновок: справжня цінність багатства вимірюється не його кількістю, а тим, наскільки воно сприяє гармонії суспільного життя та моральному вдосконаленню особи (звичайно, це трошки ідеалістичне розуміння, яке відображає скоріш християнське уявлення про те, як має бути, ніж про те, як реально відбувалося за часів, коли інтелектуальну й соціокультурну основу життя становила середньовічна схоластика, а нормативну – феодалне і церковне право). Утім, погляди Фоми Аквінського все ж можна розглядати як ранній прообраз критики тіньової економіки, бо саме там, де накопичення «штучного багатства» стає самоціллю, а економічна діяльність відривається від етичних і суспільних норм, виникає небезпека перетворення господарства на сферу девіантних і тіньових практик.

Упродовж історії держава як ключовий соціальний інститут не завжди була зразком дотримання правових і етичних норм, а в грошовому обігу нерідко сама вдавалася до маніпуляцій. Поширеною практикою було штучне зменшення вмісту дорогоцінних металів у монетах (додавання міді, обточування країв), що фактично перетворювало державу на «фальшивомонетника». Показовими є приклади Філіпа IV Красивого та Генріха VIII, який, знизивши вміст срібла у монетах і карбуючи їх із міді з тонким срібним покриттям, отримав іронічне прізвисько «Мідний ніс» [11].

Із погляду соціальної філософії ми спостерігаємо один з інституційних парадоксів: держава, що покликана бути охоронцем правил і гарантом моральних засад, часто сама виступає їх руйнівником. Простежується ситуація інституційної дезорганізації, коли легальні механізми влади виявляються співзвучними практикам тіньової економіки. Замість того щоб боротися з підробкою та маніпуляціями, вони їх узаконювали на найвищому рівні. Таким чином, виникала подвійна мораль: формально проголошувалися високі цінності порядку і справедливості, але фактично державні еліти діяли за законами вигоди й короткострокового збагачення.

Перехідний період XV–XVIII ст., інколи характеризований як етап первісного накопичення капіталу, став епохою радикальних змін. Це був час, коли канонічне право та його морально-етичні обмеження втрачали своє домінуюче значення. На авансцену виходили провідні європейські держави: Іспанія, Португалія, Нідерланди, Англія. Саме вони активно долучилися до колоніальної експансії, работоргівлі, масового вивезення золота й срібла з Латинської Америки, а також до легітимізації піратства як інструмента економічної й геополітичної боротьби. Ці практики свідчать, що моральні й правові норми свідомо поступалися інтересам накопичення ресурсів, а сама економічна діяльність набувала яскраво вираженого експансіоністського й насильницького характеру. Уже у XIX ст. згаданий історичний період надасть марксистським ідеологам реальні підстави для критики капіталу, експлуатації, ринкової економіки, класової нерівності та самої держави. Важливим соціально-економічним наслідком первісного накопичення стало формування нового соціального прошарку – підприємців. Виникла потреба в новому концепті для осмислення їхньої ролі. Уперше термін *entrepreneur* у науковий обіг увів Р. Кантільон на початку

XVIII ст. Його визначення мало чітко виражений екзистенційно-ціннісний характер: підприємницький дохід розглядався як винагорода за ризик [8]. Ідеться не лише про купців, а й про організаторів воєнних походів, а також навіть про розбійників, піратів, каперів. Усіх їх об'єднувала готовність ризикувати власним життям, майном і становищем заради отримання прибутку. Цей критерій ризику довгий час залишався головним у розумінні сутності підприємництва.

Однак, якщо розглядати це явище із соціально-філософської перспективи, то перед нами постає ще один парадокс. Те, що сьогодні кваліфікувалося б як злочин чи девіантна практика (піратство, силове захоплення майна ворогів, работоргівля), у добу первинного становлення капіталізму вважалося цілком «нормальними» формами надбання первинного капіталу (поряд із торгівлею, ремісництвом, сільським господарством, отриманням земель у нагороду за службу). Таким чином, межа між добросовісною та недобросовісною економічною діяльністю виявлялася надзвичайно рухомою й залежною від конкретного історичного та культурного контексту. Це доводить, що соціальні інститути господарювання не є статичними, вони змінюються під тиском політичних і економічних сил, а етичні критерії легітимності господарської практики мають історично відносний характер.

У працях класиків політичної економії А. Сміта та К. Маркса надзвичайно чітко простежується спільна риса: підкреслення об'єктивного характеру економічних відносин. Обидва мислителі стояли на позиціях своєрідного економічного детермінізму, визнаючи, що економічні процеси мають власні закони розвитку, які не зводяться до волі окремих осіб чи держави. Утім, їхні висновки щодо природи цих процесів кардинально відрізнялися, що, зрештою, визначило два різні напрями подальшої соціально-філософської рефлексії. Для А. Сміта ключовою метафорою стала «невидима рука ринку», яка, за його уявленням, забезпечує гармонізацію індивідуальних та суспільних інтересів. У підприємцеві він бачив не лише носія приватного інтересу, а й невідомого слугу суспільного добробуту, у міру того, як підприємницька діяльність задовольняє існуючий попит та може створювати новий. Вибудовується своєрідна моральна логіка ринкових відносин: прагнучи до власного збагачення, індивід-підприємець підштовхується механізмами ринку до сприяння загальному добру (надання послуг, створення та перерозподіл продукції, створення нових робочих місць тощо). У такій перспективі навіть потенційно тіньові практики могли б вбудовуватися у цілісну систему «суспільної користі», якщо ринок працює належним чином [17]. К. Маркс, навпаки, підкреслював виражений антагоністичний характер підприємницької діяльності. Для нього капітал є формою паразитичного привласнення додаткової вартості, а підприємництво – відносинами експлуатації. У цьому контексті він не бачив потреби відокремлювати «тіньову» й «добропорядну» підприємницьку практику, адже вся система приватного капіталу, за його логікою, має грабіжницьку й антисоціальну природу. Ліквідація антагонізму між капіталом і найманою працею можлива лише через радикальне, насильницьке скасування самої системи приватної власності. Принцип соціальної справедливості у Маркса постає ключовим критерієм оцінки економічної реальності, а держава, яка обслуговує інтереси буржуазії, розглядається ним як класовий апарат пригноблення [10].

Соціально-філософський парадокс XX ст. полягає у тому, що, попри зростання масштабів і багатоформність тіньової економіки, економічна наука довгий час її наче ігнорувала. Тіньові практики вважалися «викривленням системи», предметом дослідження кримінології та різних галузей права (кримінального, цивільного, господарського, податкового, адміністративного тощо), але не самої економічної теорії. Лише у другій половині XX ст., починаючи з 1960–1970-х років, інтерес до феномену тіньової економіки почав стрімко зростати всередині економічної науки, а також у середовищі соціальної філософії.

Імовірно, інтерес цей був зумовлений не лише змінами в економічному світогляді, а й глибокими соціально-філософськими викликами.

Дуже важливий поворот у соціально-філософському осмисленні тіньової економіки та її своєрідне перевідкриття не як суто кримінальної практики чи маргінальної аномалії, а як масового соціального явища, властивого передусім країнам, що розвиваються, простежується у роботах К. Харта, Ф. Шнайдера, Е. Сото [9; 15; 16; 2; 18; 19]. Це був момент, коли дослідницькі акценти змістилася від аналізу ринкових структур у розвинених країнах до вивчення життєвих стратегій найбільш уразливих верств населення у так званому «третьому світі». Особливе значення мала робота англійського соціолога К. Харта, який досліджував економічні практики мешканців трущоб у Гані. Його емпіричні спостереження показали, що більшість міського населення країни фактично існувала поза межами офіційної економічної системи. Це відкриття мало не лише економічний, а й соціально-філософський вимір: воно ставило під сумнів саму здатність модерної держави та її інститутів інтегрувати все суспільство в єдиний економічний порядок. К. Харт й увів до наукового дискурсу термін «неформальний сектор», підкреслюючи, що виключені з формальних структур та позбавлені можливостей, люди вимушено винаходять альтернативні, неформальні способи виживання і збільшення доходів. К. Харт у своїх дослідженнях показує фундаментальні суперечності між структурою соціально-економічних інститутів та життєвими практиками людей. Формальні інститути держави і ринку в країнах периферії (він звертається до досвіду Гани) виявилися недоступними або навіть ворожими для широких мас, тоді як реальні практики життя продукували власні правила, норми та способи обміну. Таким чином, неформальний сектор постав як своєрідний контрінститут, що виникає на перетині необхідності виживання і відсутності легітимних соціальних ліфтів [9].

Фундаментальне значення не лише для економічного аналізу, а й для осмислення тіньової економіки як соціокультурного феномену має звіт Міжнародної організації праці «Зайнятість, доходи та рівність: стратегія збільшення продуктивної зайнятості в Кенії» [5]. Він демонструє один із перших системних підходів до розуміння того, що значна частина економічної активності в країнах, що розвиваються, функціонує поза межами формалізованих державних структур. Водночас автори звіту фактично виходять за межі суто економічного трактування, показуючи, що так званий «неформальний сектор» є не просто відхиленням або аномалією, а органічним складником соціального життя, вкоріненим у повсякденні практики, культурні норми та способи взаємодії людей. На нашу думку, особливо важливим для соціокультурного аналізу є те, що у звіті неформальна економіка постає як простір адаптації населення до обмежень формального ринку праці та державних інституцій. Вона формується через мережі довіри, неформальні правила обміну, локальні традиції та практики виживання, які часто виявляються ефективнішими за офіційні механізми. Таким чином, тіньова економіка інтерпретується не лише як економічна категорія, а й як специфічний спосіб організації соціального життя. Окрім того, у документі закладено важливу ідею про те, що межа між формальним і неформальним є умовною та рухливою. Це дає змогу розглядати тіньову економіку як динамічний соціокультурний простір, у якому взаємодіють державні інститути, ринкові структури та повсякденні практики людей. У цьому сенсі звіт можна інтерпретувати як одну зі спроб концептуалізації неформальної економіки не лише як економічного, а й соціокультурного явища, що відображає глибинні суперечності модерного розвитку. Тіньова економіка виступає як форма соціальної саморегуляції, що виникає у відповідь на інституційну неспроможність держави та водночас відтворює культурні патерни взаємодії у суспільстві.

Серед українських дослідників хотілося б відзначити С. Войцехівську, яка здійснила узагальнення наукових підходів до розуміння тіньової економіки та фінансової безпеки держави і розкрила їх взаємозв'язок у контексті національної безпеки. Дослідниця обґрунтувала необхідність комплексної державної політики детінізації як важливого чинника зміцнення фінансової безпеки, особливо в умовах післявоєнного відновлення економіки [1].

Подальші дослідження, проведені під егідою Міжнародної організації праці та Всесвітнього банку у Колумбії, Шрі-Ланці, Кенії та інших країнах, що розвиваються, підтвердили універсальність досліджуваного феномену. Незалежно від культурного чи географічного контексту логіка була подібною: коли офіційна економіка не здатна забезпечити зайнятість і базові умови життя, тоді виникає система альтернативної раціональності, де працюють уже інші, «тіньові», правила. У соціально-філософській перспективі поява терміна «неформальний сектор» мала ще одну важливу функцію: вона легітимувала дослідження тіньової економіки як нормальної частини соціального порядку, а не лише криміналізованої сфери. Це означало розширення горизонту науки – від вивчення лише формально визнаних інститутів до аналізу «живих» практик соціально-економічного виживання, що самовідтворюються і мають власну внутрішню організацію. Специфічний фокус досліджень К. Харта та його послідовників можна розглядати як важливий крок до розуміння тіньової економіки не лише у вузькому господарському, а й у ширшому, соціально-філософському сенсі – як показника глибинної кризи довіри до держави і водночас – як прояв творчої здатності людини адаптуватися до несприятливих умов існування.

Поворотним моментом у новому науковому осмисленні тіньової економіки стали 1970-ті роки, коли з'являються перші комплексні дослідження, що трактують її не лише як маргінальне відхилення, а й як структурний елемент ринкової системи. Одним із найвпливовіших дослідників цього напрямку є Ф. Шнайдер, роботи якого заклали основи сучасного уявлення про масштаби й функції тіньового сектору. Використовуючи економетричні моделі та міждисциплінарні методи, Ф. Шнайдер показав, що приховані форми господарювання не можна розглядати лише як кримінальний феномен, вони давно інтегровані в загальний цикл виробництва та обміну і часто виконують компенсаторні функції для офіційної економіки [16]. Особливе значення мають його підходи до вимірювання масштабів тіньової економіки. Виявлення реальних обсягів «невидимої» економіки дало змогу поставити питання про прозорість суспільних інститутів та ефективність державного контролю. І стало ще більш очевидним, що тіньові практики – це не виняток, а норма виживання для цілих соціальних груп, особливо у кризові періоди. Тобто вони є проявом адаптивності суспільства до надмірних податкових, адміністративних чи правових бар'єрів [15]. Із соціально-філософського погляду роботи Ф. Шнайдера та співавторів продемонстрували, що тенденція до латентних форм економічної активності є універсальною: вона проявляється як у розвинених капіталістичних країнах, так і в постсоціалістичних суспільствах. Це дає змогу розглядати тіньову економіку не лише як соціально-економічний феномен, а й як культурно-антропологічне явище.

У другій половині 1970-х – на початку 1980-х років учені та політики Заходу поступово усвідомлюють, що й офіційна статистика розвинених держав не відображає усієї повноти економічного життя, а невидима частина господарських відносин значно перевищує очікувані межі. Поворотним моментом стали дослідження Е. Фейга, який ще наприкінці 1970-х оцінив масштаби тіньової економіки США у третину офіційного ВВП. Ця цифра викликала справжній інтелектуальний та політичний шок: сама ідея, що найрозвиненіша економіка світу живе на третину «в тіні», ставила під сумнів легітимність статистики, а також прозорість ринкових інститутів. У результаті навіть Конгрес США змушений був

провести спеціальні слухання, а в економічній науці почалося інтенсивне розроблення методів кількісного розрахунку масштабів тіньової економіки [22]. Соціально-філософський вимір цього процесу полягає у зміщенні акценту: тепер тіньова економіка сприймається не як відхилення, а як невід'ємна частина соціальної реальності, яку треба визнати, досліджувати й інтегрувати у систему знань. Ситуація 1990-х років після краху соціалістичних режимів лише підтвердила універсальність досліджуваного феномену. У країнах із «перехідною економікою» масштаби «тіні» досягли критичного рівня, і стало очевидно, що відсутність збалансованих інститутів у момент трансформації відкриває простір для масової тінізації.

Дещо узагальнюючи, можна підсумувати, що історична еволюція від античної критики хрематистики до сучасних дискусій про неформальний сектор демонструє, що тіньова економіка супроводжує розвиток товарно-грошових відносин від самого їх зародження. Вона формує специфічну підсистему соціально-економічних відносин, що існує паралельно з легальною економікою, і слугує своєрідним дзеркалом, у якому суспільство бачить обмеженість власних інститутів [4]. У соціально-філософському сенсі тіньова економіка є не просто економічним явищем, а соціокультурним викликом для суспільства, що виявляє межі державної раціональності та відкриває простір для альтернативних форм соціальної організації.

Висновки. Отже, соціально-філософський аналіз історичної еволюції господарських відносин свідчить, що тіньова економіка не є випадковим або суто сучасним явищем. Вона постає як історично зумовлений феномен соціокультурного простору, який супроводжує розвиток товарно-грошових відносин від моменту їхнього виникнення. Уже на ранніх етапах формування ринкових практик виникла напруга між прагненням до матеріальної вигоди та морально-нормативними обмеженнями, що й створювало передумови для появи прихованих або неформальних економічних практик. Філософська традиція демонструє, що проблема економічних девіацій осмислювалася передусім у морально-етичному вимірі. Критика надмірного накопичення багатства, лихварства чи «хрематистики» у працях античних авторів, а також моральне підпорядкування господарської діяльності духовним цінностям у середньовічній думці відображають прагнення обмежити економічну поведінку нормами суспільного блага. Водночас історичний досвід показує, що межа між легітимними та тіньовими формами економічної діяльності завжди була змінною і залежала від конкретного соціокультурного контексту, політичних інтересів та інституційної організації суспільства. Таким чином, *тіньова економіка може розглядатися як складний соціокультурний феномен, що виникає на перетині економічних інтересів, моральних норм, інституційних обмежень і владних практик.* Її поява пов'язана не лише з недосконалістю правових механізмів чи економічних інститутів, а й із трансформацією ціннісних орієнтацій суспільства. Саме тому ефективне осмислення і подолання тіньових практик потребують не лише економічного чи юридичного аналізу, а й широкого соціально-філософського підходу, що враховує культурні, моральні та інституційні основи функціонування сучасного соціуму.

Список використаної літератури

1. Войцехівська С. Детінізація економіки як запорука фінансової безпеки держави. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-7>
2. Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході і ніде більше / пер. з англ. М. Климчука. Київ : Наш Формат, 2023. 332 с.

3. Карастан С., Петінова О. Тіньова економіка як соціальний інститут: філософський аналіз на прикладі концепції Ернандо де Сото. *Добџа / Докса*. 2025. Вип. 2(44). С. 239–248. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2025.2\(44\).354289](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2025.2(44).354289)
4. Петінова О.Б., Карастан С.К. Тіньова економіка як соціальний інститут: інституціональний аналіз і теоретичні витоки. *Філософсько-освітні студії*. Ч. 2: Статті (за результатами II Міжнар. наук.-практ. конф., м. Херсон, м. Хмельницький, 20–21 листопада, 2025 р.). Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2025. С.110–114. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/24494>
5. Adoho F.M., Doumbia D. Informal sector heterogeneity and income inequality: Evidence from the Democratic Republic of Congo / Poverty and Equity Global Practice Group. Washington: World Bank, 2018. 45 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/984711517510605615/pdf/WPS8328.pdf?utm_
6. Aristotle. *Nicomachean Ethics* / Translated W.D. Ross. URL: <https://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachaen.html>
7. Aristotle. *Politics* / Translated by B. Jowett. URL: <https://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html>
8. Cantillon R. *An Essay on Economic Theory*. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2010. 252 p. URL: https://cdn.mises.org/An%20Essay%20on%20Economic%20Theory_2.pdf
9. Hart K. Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*. 1973. Vol. 11, № 1. P. 61–89. URL: https://www.collegesidekick.com/study-docs/20178444?utm_
10. Marx K. *Capital: A Critique of Political Economy*. Vol. 1. Hamburg: Otto Meissner, 1867. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/>
11. Mayhew N.J. *Sterling: the history of a currency*. 2000. New York : Wiley, 290 p.
12. Plato. *Laws* / Translated by B. Jowett. URL: <https://classics.mit.edu/Plato/laws.html>
13. Plato. *The Republic* / Translated by B. Jowett. URL: <https://classics.mit.edu/Plato/republic.html>
14. Saint Thomas Aquinas. *Summa Theologiae*. Translated by Fathers of the English Dominican Province. URL: <https://logoslibrary.org/aquinas/summa/1001.html>
15. Schneider F., Buehn A. Estimating the size of the shadow economy: Methods, problems and open questions. Linz: Johannes Kepler University, 2013. 42 p. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/97444/1/773137262.pdf>
16. Schneider F., Dominik H. Enste. 2000. «Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences». *Journal of Economic Literature*. № 38 (1): pp. 77–114. DOI: 10.1257/jel.38.1.77
17. Smith A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London : W. Strahan and T. Cadell, 1776. 540 p. URL: <http://gesd.free.fr/smith76bis.pdf>
18. Soto Hernando de. *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. 2000. New York : Basic Books, 276 p.
19. Soto Hernando de. *The Other Path : The Economic Answer to Terrorism*. 1989. New York: Basic Books. 273 p.
20. Spufford P. *Money and Its Use in Medieval Europe*. 1988. Cambridge: Cambridge University Press, 467 p.
21. The *Summa Theologiæ* of St. Thomas Aquinas. Second and Revised Edition, 1920 Literally translated by Fathers of the English Dominican Province Online Edition Copyright 2017. URL: <https://www.newadvent.org/summa/2002.htm#article1>
22. *The underground economy: Hearing before the Joint Economic Committee, Congress of the United States, Ninety-Sixth Congress, First Session, November 15, 1979*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1980. 50 p. URL: https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/jec/96c_underground_economy.pdf

THE SHADOW ECONOMY AS A PHENOMENON OF THE SOCIO-CULTURAL SPHERE

Serhiy Karastan

*State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky»,
26 Staroportofrankivska St., 65200, Odesa, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0009-2040-3855>*

This article is devoted to a comprehensive socio-philosophical analysis of the shadow economy as an integral element of the socio-cultural sphere. The author examines the historical evolution of economic relations, emphasizing that the shadow economy has accompanied market mechanisms since ancient times, manifesting itself in forms linked to moral, religious and cultural constraints on economic activity. *Purpose and tasks.* The research involves a socio-philosophical analysis of the shadow economy as a phenomenon within the socio-cultural sphere, viewed through the lens of its historical evolution, as well as an examination of the role of moral norms, cultural perceptions and institutional constraints in shaping informal economic practices. *Research methods* is interdisciplinary in nature and is based on a combination of socio-philosophical, historical-philosophical and institutional approaches. The socio-philosophical approach is used to interpret the shadow economy as a socio-cultural phenomenon and an indicator of the state of social relations; the historical-philosophical method is used to analyse its evolution from antiquity to the present day; and comparative analysis is used to contrast different economic models and moral assessments of economic activity. The institutional and cultural-anthropological approaches have made it possible to reveal the role of formal and informal norms, as well as everyday practices, in the formation of the shadow sector. The dialectical and systemic approaches have enabled the identification of internal contradictions and the examination of the shadow economy as an integral subsystem of socio-economic relations. *Research results.* Through an analysis of the views of thinkers from various historical periods and the classics of political economy, the author demonstrates that economic activity is always intertwined with ethical and social norms, and that deviations from these norms serve as an indicator of the development of shadow practices. The article also examines historical examples of institutional paradoxes, where state institutions themselves contributed to the spread of deviant economic practices, and explores the role of the informal sector in contemporary conditions, particularly in developing countries. It is emphasized that the shadow economy is not merely an economic phenomenon or a criminal deviation, but acts as a socio-cultural indicator reflecting the transformation of social values, moral norms and the effectiveness of state and market institutions. Thanks to its socio-philosophical approach, this study provides a better understanding of informal economic practices as an integral part of social life and identifies the factors that shape their dynamics and diversity in various historical and contemporary contexts. The author concludes that the shadow economy is a historically conditioned phenomenon of the socio-cultural space, accompanying the development of commodity-money relations from the moment of their emergence, arising at the intersection of economic interests, moral norms, institutional constraints and practices of power. Its emergence is linked not only to the imperfection of legal mechanisms or economic institutions, but also to the transformation of society's value orientations.

Key words: the shadow economy, socio-cultural space, informal economic practices, moral and ethical norms, institutional disorganization, the informal sector, economic deviance, social values, phenomenon, values.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026